
ਪਾਠ 13 ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁਦਰਤ

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

- 13.0 ਮਨੋਰਥ
- 13.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 13.2 ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ
  - 13.2.1 ਹਵਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ
  - 13.2.2 ਆਕਸੀਜਨ ਦਾ ਚੱਕਰ
  - 13.2.3 ਹਵਾ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ
  - 13.2.4 ਹਵਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ (ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ)
  - 13.2.5 ਹਵਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ (ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ)
- 13.3 ਪਾਣੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਵਿਗਾੜ
  - 13.3.1 ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮੇ
  - 13.3.2 ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ
  - 13.3.3 ਟੀਊਬਵੈਲਾਂ ਤੋਂ ਹਾਨੀ
  - 13.3.4 ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਿਗਾੜ
  - 13.3.5 ਗੰਗਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ
- 13.4 ਬਿਰਛਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ
  - 13.4.1 ਵਣ ਮਹੱਤਵ
  - 13.4.2 ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ
  - 13.4.3 ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ
  - 13.4.4 ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ
  - 13.4.5 ਚਿਪਕੋ-ਅੰਦੋਲਨ
  - 13.4.6 ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੇ ਹੜ੍ਹ
- 13.5 ਸਾਰ
- 13.6 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
- 13.7 ਅਭਿਆਸਾਂ-ਦੇ ਉੱਤਰ

13.0 ਮਨੋਰਥ

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ—ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਰਹੇ ਵਿਗਾੜ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ।

13.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਦਰਸਾ ਕੇ ਫੇਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਗਾੜਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੱਸੇ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਆਦਿਕ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਅੰਧਾ-ਬੁੰਦ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹਾਨੀ। ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਚਿਪਕੋ-ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

13.2 ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਆਕਾਸ਼, ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਵਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੰਨ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰੇ ਹਨ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹਾੜ, ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹਨ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਪੰਛੀ, ਉੱਡਦੇ ਹਨ, ਬਿਰਛ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੱਦਲ ਉੱਡਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਾਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਕਮਾਲ ਦਾ। ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਇਹ ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਪੌਣ, ਪਾਣੀ ਸਭ ਸਦਾ ਸਦਾ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਤਬਦੀਲੀ ਭਾਵੇਂ ਕਰ ਸਕੀਏ,

ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Ecology) ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਚੱਜਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਓ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰੀਏ।

13.2.1 ਹਵਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਰਿਜ਼ਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਆ-ਜੀਤ ਉਪਜਾਏ। ਜੀਆ-ਜੀਤ ਤਾਂ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਰਿਜ਼ਕ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦਰਜਾ ਹਵਾ ਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖੀ ਬੱਚਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਉੱਘਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਲੇ ਪਲ ਤਕ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਹਵਾ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਜਾ ਕਿੱਡੀ ਦੂਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ? ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਈ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤਕ ਹਵਾ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਸੰਘਣੀ ਤੇ ਉੱਪਰ ਪਤਲੀ। ਇਹ ਹਵਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ, ਹਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਸੌ ਮੀਲ ਵੀ ਘੰਟਾ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਝੱਖੜ ਝੁਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਹਵਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਭਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕੀ ਪਤਾ ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਹੈ। ਜੇ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਦਾਤ ਹੈ।

13.2.2 ਆਕਸੀਜਨ ਦਾ ਚੱਕਰ

ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਆਕਸੀਜਨ ਗੈਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਨਾਈਟਰੋਜਨ ਗੈਸ। ਜਦ ਹਵਾ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਵਿਚਲੀ ਆਕਸੀਜਨ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਬਾਹਰਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਹਰ ਮਹੀਨੇ, ਹਰ ਸਾਲ, ਸਾਫ਼ ਹਵਾ, ਆਕਸੀਜਨ ਸਮੇਤ ਕਰੋੜਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ਤੇ ਗੰਦੀ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਸਮੇਤ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚਲੀ ਸਾਰੀ ਆਕਸੀਜਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਜੀਵ ਉਸ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਣਗੇ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਕਸੀਜਨ ਬਗੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਗੰਦਾ ਖੂਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਿਮਾਗ, ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਆਕਸੀਜਨ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਘਟਦੀ।

13.2.3 ਹਵਾ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ

ਬਨਾਸਪਤੀ ਦਾ ਹਰ ਬਿਰਫ਼, ਹਰ ਪੌਦਾ, ਹਰ ਪੱਤਾ, ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੁਸ ਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਰਬਨ ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਰਬਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਮੁੜ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੌ ਆਕਸੀਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬਨਾਸਪਤੀ ਦੇ ਵੀ ਰਿਟੀ ਹਾਂ ਜੋ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਥੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਪਲਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਸੀਂ ਧੁੱਪ ਦੇ ਵੀ ਰਿਟੀ ਹਾਂ। ਬਨਾਸਪਤੀ ਲਈ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਨੂੰ ਕਾਰਬਨ ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਵਧ-ਫੁਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਕਸੀਜਨ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਭੰਡਾਰ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਸਤੇ ਧੁੱਪ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਈਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਆਪ ਵੀ ਕੁਝ ਆਹਰ ਪਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ, ਬੂਟੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਣੀਆਂ ਨਗਰ-ਪਾਲਿਕਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਖਾਲੀ ਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਗ਼ ਬਗੀਚੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰਾਂ ਖੜੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਆਕਸੀਜਨ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵੱਸੋਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਾਂ ਵਰਗੀ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ਼ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਾਹ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਦਾ ਕੋਲਾ, ਲਕੜੀ, ਗੋਹੇ ਤੇ ਗੈਸ ਦਾ ਬਾਲਣ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਲਣ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਗੰਦਾ ਧੂੰਆਂ ਕਈ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ, ਬਲਕਿ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

13.2.4 ਹਵਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ (ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ)

ਤੁਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਹਰ ਸਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਉਸ ਖਪਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਜਿੰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਨੂੰ ਹੈ,

ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈ, ਰੇਲਵੇ ਨੂੰ ਹੈ; ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਬਿਜਲੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਡੈਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਪਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕੋਲੇ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਬਿਜਲੀ ਉਪਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਲੇ ਵਾਲੇ ਪਾਵਰ ਹਾਊਸ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਲਾ ਹੈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਹੁਣ ਜਤਨ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਲਾਏ ਜਾਣ। ਜੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਲੇ ਦੀ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਦਾ ਖਰਚਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਜਲੀ ਦੂਰ ਲਿਜਾਣੀ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪਰ ਜਦ ਕੋਲਾ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਬਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸੁਆਹ ਬਹੁਤ ਬਚਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਜੇ ਬਾਹਰ ਉਸਦੇ ਘੋਰ ਉੱਚੇ ਉਸਰਦੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੁਆਹ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਡ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਆਖਾਈ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਪੋਦਿਕ ਦਮਾ ਆਦਿ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਤੇ ਨਾ ਲਾਏ ਜਾਣ। ਜਿਨ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਗੇ ਉਨ੍ਹੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਉਸਰਨਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਵਸਣਗੇ ਤੇ ਸਭ ਘੁੰਏ ਤੇ ਸੁਆਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਗੇ।

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਟਰੋਲ ਜਾਂ ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕ, ਬਸਾਂ, ਕਾਰਾਂ ਸਕੂਟਰ, ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। 1990 ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਲੱਖ ਕਾਰਾਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲਗ ਪੈਣਗੀਆਂ ਤਦ ਤਕ 35 ਲੱਖ ਸਕੂਟਰ ਵੀ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੀਆਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਕੂਟਰ ਘੱਟ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਵਾ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਗੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉੱਚੇ ਟਾਟਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਕੰਪਨੀ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਲਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਘੱਟਾ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗੜਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਲਾਗੂ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

13.2.5 ਹਵਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ (ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ)

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹਵਾ ਕੋਈ ਘੱਟ ਗੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਚਾਹੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂਜੀ ਹਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਬਾਲ ਕੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਦੇ ਵਿਗਾੜ (Pollution) ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਬਾਲਣ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ ਜੇ ਕੋਲੇ ਦਾ ਇਕ ਟਨ ਧੂੰਆਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਛੱਡੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਗੁਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਲਕੜੀ ਦੇ ਬਾਲਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਟਨ ਧੂੰਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਅਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਬਣਾਵੇ ਤਾਂ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਹਵਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀਹ ਡੱਬੀਆਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੈਂਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੋਹਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਹੇ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਲੱਕੜ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਗੈਸ ਕਾਰਬਨ ਮੋਨੋ-ਆਕਸਾਈਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਸਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਵਾ ਦੀ ਨਮੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੰਧਕ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਵੱਸ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਨਾਸਪਤੀ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲਾਬਾਂ ਤੇ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ, 1984 ਵਿੱਚ ਭੋਪਾਲ ਦੀ ਕਾਰਬਾਈਡ ਫੈਕਟਰੀ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ (ਕਿਸੇ ਗਲਤੀ ਕਰ ਕੇ) ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਗੈਸ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਥਾਇ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਲੋਕ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ।

ਹਵਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ। ਹਵਾ ਵਰਗੀ ਕੁਦਰਤੀ ਦਾਤ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਧੂੰਆਂ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਤਜਰਬੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸੂਰਜੀ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬਜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਆਸ
ਨੋਟ: ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਖਾਲੀ ਛੱਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਖਰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1 ਪ੍ਰਾਥਿਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

2 ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਕਸੀਜਨ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ?

3 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ?

4 ਪੌੜ੍ਹੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?

13.3 ਪਾਣੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਵਿਗਾੜ

ਹਵਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਵਿਗਾੜ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੋ। ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੀਣ ਨੂੰ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਰੋਟੀ ਸੰਘੋ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਫੇਰ, ਪਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਸਾਡੀ ਰਸੋਈ ਪੱਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਪੜੇ ਧੋਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੁੱਲ, ਬੂਟੀਆਂ ਤੇ ਬਾਗ-ਬਗੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਵੀ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਹੀ ਮਕਾਨਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਲਈ। ਪਾਣੀ ਸਾਡੀਆਂ ਖੇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਪਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਗਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਤ੍ਰਿਪਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਮਾਜ਼ੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੱਥ, ਮੂੰਹ, ਪੈਰ ਧੋਂਦੇ ਹਨ।

13.3.1 ਪਾਣੀ ਤੇ ਸੋਮੇ

ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿੱਥੋਂ ਹੈ ? ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਧਰਤੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਪੁਜਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਅਸਚਰਜ ਹੋਈਦਾ ਹੈ। ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬੂੰਦ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੀਆਂ ਖੁਸ਼ਕੀ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅੱਧੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਖੁਸ਼ਕ ਧਰਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਆਪਣੇ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਬਿਰਛਾਂ, ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਬਹੁਤੀ ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਦਲ, ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਪੈਣ ਨਾਲ, ਹਵਾ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੈਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਲੰਘ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਾ ਵਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਰਫ਼ ਬਣਕੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਚੁੰ ਦੇ ਗੋਹੜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਟਿਕਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਰਫ਼ ਪੱਘਰ ਕੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਭੇਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਫੀ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿੱਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੈਂਟਰ ਫਾਸ ਸਾਇੰਸ ਐਂਡ ਐਨਵਾਇਰਨਮੈਂਟ (Centre for Science and Environment) ਦੀ 1984-85 ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਬਾਰਸ਼ 1170 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮੀਂਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ, ਚਿਰਾਪੁੰਜੀ ਵਿੱਚ, 11400 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਜੈਸਲਮੇਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿੱਚ 210 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਔਸਤ ਬਾਰਸ਼ 200 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਨੂੰ ਅੰਨ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖਾਸ ਮਿਹਰ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 400 ਮਿ.ਹੈ.ਮੀ. (Million Hectare Metre) ਪਾਣੀ ਹਰ ਸਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ 215 ਮਿ.ਹੈ.ਮੀ. ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਧੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ 115 ਮਿ.ਹੈ.ਮੀ. ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਤੇ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਸਤਹ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ 105 ਮਿ.ਹੈ.ਮੀ. ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ 10 ਮਿ.ਹੈ.ਮੀ. ਬਰਫ਼ ਦੇ ਪੱਘਰਨ ਨਾਲ। ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ 1974 ਤਕ ਦੇ ਹਨ। ਆਸ ਹੈ ਹੁਣ ਦਸਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਧ ਪਾਣੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਬਨਾਸਪਤੀ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਨਾਸਪਤੀ ਵਿੱਚਲਾ ਕਾਫੀ ਪਾਣੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੁੱਕ ਕੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਰਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪਾਣੀ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠੋਂ ਉੱਪਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਵਗ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਬਚਦਾ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਇੱਕਠਾ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਤਲ (Water Level) ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਲ ਜੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

13.3.2 ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ

ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖਪਤ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1974 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ 92 ਫੀ ਸਦੀ ਇਸ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ 8 ਫੀ ਸਦੀ ਪਾਣੀ ਘਰੋਗੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ 8 ਫੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਇਹ 25 ਫੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਜਾਵੇਗਾ, ਫੇਰ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਪਾਣੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਬਚੇਗਾ। ਜੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੈਕਟ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ, ਨਹਿਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਪਰ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ, ਨਾਲੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤਹ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਟਿਊਬ-ਵੈਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ, ਉੰਨੀ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਿਜਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਨਹਿਰਾਂ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ, ਡੈਮ, ਆਦਿਕ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ-ਵੰਡਾਈ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸੇਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਸਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਮ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤਾ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਣੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

13.3.3 ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਤੋਂ ਹਾਨੀ

ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਕੁ ਸਦੀ ਤੋਂ ਟਿਊਬ-ਵੈਲਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਤੋਂ ਪਹਿਲੇ 1935 ਦੇ ਕਰੀਬ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ ਲਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। 1950-51 ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ 5000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਟਿਊਬ-ਵੈਲ ਸਨ। ਤਦ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39 ਲੱਖ ਸੀ। ਅੱਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਟਿਊਬ-ਵੈਲਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਲੱਖ ਹੈ। ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। 1961 ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸਿੰਚਾਈ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਕਬੇ ਦਾ ਇਕ ਫੀ ਸਦੀ, ਟਿਊਬ-ਵੈਲ ਸਿੰਚਦੇ ਸਨ, 1974 ਵਿਚ ਇਹ 17% ਸਿੰਚਣ ਲਗ ਪਏ। ਖੂਹ ਪਹਿਲੇ ਜਿੰਨਾ ਰਕਬਾ ਸਿੰਚਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁਣ ਸਿੰਚਦੇ ਹਨ।

ਟਿਊਬ-ਵੈਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਕਠਨ ਮਸਲੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਹੇਠੋਂ ਬੋਹਿਸਾਬਾ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਤਾ ਤਲ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਟਿਊਬ-ਵੈਲ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਬਾਘਪੱਤ, ਅਲੀਪੁਰ ਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਲ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਟਿਊਬ-ਵੈਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਸਿਖਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਘਟਣ ਲਗ ਪਈ। ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਪਾਣੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਟਿਊਬ-ਵੈਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਖੂਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਖੋਚਲ ਕਰਨੀ ਪੈਣ ਲਗ ਪਈ। ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਲ 12 ਤੋਂ 15 ਫੁਟ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ 30 ਫੁਟ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੇਠ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਹਲਟ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋਣ ਨੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟਾ ਪਾਇਆ। ਉਥੇ 1980 ਵਿੱਚ 17000 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਜੋਗਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, 1983 ਵਿੱਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 23000 ਹੋ ਗਈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਥੇ 200 ਮੀਟਰ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ 15 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੋਂ ਟੈਂਕਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਲ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਖਾਰਾ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਮਿੱਠੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਲਿਆ, ਜੋ ਨਾ ਪੀਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਰਿਹਾ, ਨਾ ਖੇਤੀ ਦੇ। 1971 ਵਿਚ 35000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੇ 1977 ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਜ਼ਮੀਨ ਇੰਜ ਖਰਾਬ ਹੋਈ। ਮਦਰਾਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ।

13.3.4 ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਿਗਾੜ

ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਧਰਤੀ ਉਪਰਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੀ ਨਫ਼ਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਅੰਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇਣ। ਅਜਿਹਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਬਜਾਏ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਪੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਓ ਪਰ ਮਾਲਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ

ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਆਉਣਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ, ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ, ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੂਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਪੀਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਸਤੰਬਰ, 1983 ਦੇ ਸਮਾਰਾਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੋਲਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਲਾ ਜੋਧਪੁਰ, ਪਾਲੀ ਤੇ ਬਲੋਤਰਾ ਦੇ 1500 ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੇ ਡੇਰੂ ਕਰੋੜ ਲਿਟਰ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਤਲਾਵਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛੱਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਰੋਤਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੇਠਾਂ ਡੁੱਬਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਖੂਹਾਂ, ਤਲਾਵਾਂ ਤੇ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਦਬੋਦਾਰ ਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਸ ਲੱਖ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਰਤਦੀ ਸੀ। ਡੰਗਰ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਸਭ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਹਰ ਸਾਲ 400 ਕਰੋੜ ਦਾ ਮਾਲ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਖਰਚਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਧਰੋਹ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਕੋਰਲ ਦੇ ਖੋਪੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਤੇ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਦੀਆਂ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਇੱਕਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਾਲਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

13.3.5 ਗੰਗਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ

ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਥੋਂ ਤਕ ਪੁਜਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਿਸਮ ਸਾਫ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੇ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਬਨਾਰਸ, ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ) ਆਦਿਕ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ, 116 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚੇ ਦੀ, ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਰਿਖੀਕੋਸ਼ ਤੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤਕ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ (1987 ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ) ਤੇ ਫੱਰੁਖਾਬਾਦ, ਕਾਨਪੁਰ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਤਕ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ "ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ" 1986 (The Environment Preservation Act, 1986) ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਜਿਹੜੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਸਰਕਾਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਕਬਾਮ ਲਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ: ਹੇਠ-ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਖਾਲੀ ਛੱਡੀਆਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- 1 ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਰਣਨ ਕਰੋ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ?
.....
- 2 ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਜੇ ਪਾਣੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸ ਕਿਸ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ? ਕਿਸਾਨ ਕਿਸ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
.....
- 3 ਟਿਊਬ-ਵੈਲਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਹਾਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
.....
- 4 ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ?
.....
- 5 ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
.....

13.4 ਬਿਰਛਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ

ਹਵਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਵਿਗਾੜ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਓ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ। ਦਰਖਤਾਂ ਬਿਨਾਂ

ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅੱਥਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅੱਥ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਗੇ? ਤੇ ਸੇਵਾਂ, ਨਾਖਾਂ, ਸ਼ਹਿਤੂਤਾਂ, ਅਨਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਤਰਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕਿੰਨਾ ਘਟ ਜਾਵੇਗਾ? ਫੁੱਲ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਲ-ਮੋਹਰ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਇਲਾਹੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਸਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸੁਗੰਧੀ ਖਿਲਾਰਦੇ ਹਨ। ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਲੱਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਮ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਵੈਦਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਜਾਂ ਖਜੂਰਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਗ-ਫਰੀਜ਼ੇ ਬਹੁਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਰਖਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਗਾਰਡਨ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਾਗ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਉਨੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਿਰਛ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੂਹਰੇ ਫੁੱਲ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਚਾਰ ਫਲਦਾਰ ਬੂਟੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੱਭ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਨਿਮਾਣੇ ਅਮਰੂਦ ਦੇ ਹੀ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਨਿੰਬੂ ਦੇ।

13.4.1 ਵਣ ਮਹੋਤਸਵ

ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਵਣ-ਨਿਵਾਸੀ (ਜੰਗਲ-ਵਾਸੀ) ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ, ਫਲਸਫਾ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਵਣ-ਮਹੋਤਸਵ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਤਸਵ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਦਫ਼ਤਰਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਹੋਸਟਲਾਂ ਆਦਿਕ ਦੇ ਹਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਛ ਲਗਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੋ-ਪੱਧੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦੇ, ਬਹੁਤੇ ਭੁੱਖੇ ਡੰਗਰਾਂ ਜਾਂ ਸਰਾਰਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ-ਨਿਕੇਤਨ, ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਣ-ਮਹੋਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇੱਕ ਨਿਰਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 22 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਬਾਲਤਰੂ ਨਾਂ ਦੇ ਬਿਰਛ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਬੂਟਾ, ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਇਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ, ਇੱਕ ਜਲੂਸ ਨਾਟ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ-ਮਲੂਰਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਗਮ ਬਾਬਾ ਆਮਟੇ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਉਤਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ, ਚੰਦਰਪੁਰ ਤੋਂ ਵਰੋਰਾ ਤਕ, 1979 ਵਿੱਚ 41 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਪਲ-ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਬਿਰਛ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। 1980-81 ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਦੇ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ. ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ।

13.4.2 ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ

ਹੁਣ ਤਕ ਅਸੀਂ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਬਿਰਛਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਗਰੋਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਛੇਤੀਏ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ। ਬਹੁਤੇ ਜੰਗਲ ਕੁਦਰਤ ਉਗਾਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਝੀ ਮਿਹਨਤ ਵੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਉਨੇ ਲੱਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿੰਨੇ ਕਰੋੜ ਹੁਣ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਅਧੀਨ ਧਰਤੀ ਘਟ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਹੋਣ ਵੱਧ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅਬਾਦੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਲਈ ਧਰਤੀ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜੰਗਲ ਬਚ ਰਹੇ। ਕੁੱਝ ਆਬਾਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅੰਦਰ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਗਵਾਂਢ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੀ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਬਿਰਛ ਬੂਟੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਬਿਰਛ ਨਿੱਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਆਦਿਕ ਤੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਾਝੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਭ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠਲੀ ਘਾਹ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੰਗਰ ਚਰਦੇ ਸਨ। ਮੰਡੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਲਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਪਿਆ।

ਕਈ ਥਾਈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖਿੱਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਬੀੜਾਂ" ਜਾਂ "ਰੱਖਾਂ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹਨ ਤੇ ਮਹਿਕਮਾ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰਕਬੇ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਹੋਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖੇਦ ਭਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਦਸ ਫੀ ਸਦੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ-ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ 13 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬਾ ਜੰਗਲਾਂ ਹੋਠੋਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਿਕਮਾ ਜੰਗਲਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸੇ ਸਨ, ਅਸਲ ਅੰਕੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਠ ਗੁਣਾ ਵੱਡੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਸੈਟੇਲਾਈਟਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1980-85 ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ ਚਾਰ ਕੁ ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਨਵੇਂ ਜੰਗਲ ਉਗਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਵੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਨੌਂ ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਜੰਗਲੀ ਰਕਬਾ ਹਰ ਸਾਲ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

13.4.3 ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੈ ਕਿ 1990 ਤਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਉੱਤੇ 600 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਬਦੇਸ਼ੀ

ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਨਵੇਂ ਦਰਖਤ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਆਪ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਰਹੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ। ਨਵੇਂ ਦਰਖਤ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਅਖਬਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਗਜ਼ ਜਾਂ ਕਪੜਿਆਂ ਲਈ ਰੇਅਨ ਦੀ ਪਲਪ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜੰਗਲ ਨੌ-ਨੌ-ਤੋੜੇ ਦੀਆਂ ਅਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਲਣ ਤੇ ਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਜੰਗਲ ਬਹੁਤੇ ਯੂਕਲਿਪਟਸ, ਚੀਲ ਜਾਂ ਸਾਗਵਾਨ ਦੇ ਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਇਮਾਰਤੀ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗੀ ਲੱਕੜੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਾਲਣ ਲਈ ਬਚੀਆਂ-ਖੁਚੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਮਿਲ ਜਾਣ ਉਹ ਵੀ ਮਾਮੂਲੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ। ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਚੌਖੇ ਨਵੇਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਫੈਦ ਵਰਗੇ ਮਿੱਥੇ ਉੱਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤ ਨਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਫੈਲਾਉਦਾਰ ਬਿਰਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਹਦ ਘਾਟਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਖਰਚੇ ਲੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤ, ਦੇ ਟ੍ਰਿਸਟੀਕੋਟ ਤੋਂ ਉੱਨਾ ਹੀ ਅਫ਼ਸੋਸਜਨਕ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਲਣ ਲਈ ਲੱਕੜੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਨਵੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ। ਬਾਲਣ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨਵੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

13.4.4 ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਕਈ ਥਾਈਂ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੀਮਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਰਨਾਟਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ "ਰੱਯਤ ਸੰਘ" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਲਾਏ ਗਏ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਦੇ ਲੱਖਾਂ, ਕਰੋੜਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟ ਦਿਆਂਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਤਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜੌੜੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਚੰਬੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਾਂ "ਚਿਪਕੋ" ਲਹਿਰ ਹੈ।

13.4.5 ਚਿਪਕੋ-ਅੰਦੋਲਨ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ "ਚਿਪਕੋ" ਲਹਿਰ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਬਹੁਗੁਣਾ ਦੇ ਲਿਖੇ "ਚਿਪਕੋ" ਨਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਬਹੁਗੁਣਾ ਜੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਸਮ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਗਰੀਬ ਪੇੜੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਚਿਪਕੋ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ 1969 ਵਿੱਚ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪਹਾੜੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੰਦ-ਮੂਲ ਤੇ ਫਲ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਚਾਰਾ ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੰਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੈਦਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਖ ਦੇ ਸੇਮੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਖ਼ਾਸ ਸ਼੍ਰਣੀਆਂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਾਲਦੇ ਪੋਸਦੇ ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ, ਉਹ ਆਪ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਜਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪੈਰ ਜੰਮ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਰਝਾ ਵਰਗੀ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖ ਪਹਾੜੀ ਜੰਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਮਦਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਸਲੀਪਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ। ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਲਾਓ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤ-ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਸਨਅਤੀ (ਉਦਯੋਗ) ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੱਕੜ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾ ਵਿਕ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਨੀਲਾਮੀ ਕਰਕੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਕੱਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਟੇ ਗਏ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਦਰਖਤ ਲਾਏ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਵੇਲੇ ਜੰਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤਾਂ ਵਲੋਂ ਅਨਗਹਿਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਅੱਜ ਵੀ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਚਿਪਕੋ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ।

1969 ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਚਮੇਲੀ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਗੂ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ (Ash Trees) ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਠੇਕਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਲਹਾਬਾਦ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਜੰਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦਲੀਲ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗਲ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਾਲਿਆ ਪੋਸਿਆ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਖੇਡ ਕੁੱਚਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਆ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵੰਗਾਰ ਪਾਈ ਕਿ ਜੇ ਦਰਖਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਚੇਬੜ ਕੇ (ਚਿਪਕ ਕੇ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਖੇਡ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਰੁਕ ਗਈਆਂ। ਉਥੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਉਹ ਕਿਦਾਰਨਾਥ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਈਆਂ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। 1974 ਵਿੱਚ ਅਲਕਨੰਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰੈਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟਣ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੋਈ। ਮਹਿਕਮਾ ਜੰਗਲਾਤ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਲਈ ਇਹ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਹਾੜੀ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਧਿਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਇਹ ਜੰਗਲ ਸਾਡੇ ਪੇਕੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗੀਆਂ"। ਪੇਕਾ ਘਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਸੁਖ ਦਾ ਥਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 1977 ਵਿੱਚ ਟੀੜੀ ਗੜਵਾਲ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਹੇਥਲ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚੀਲ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਤੋਂ ਲੀਸਾ (ਗੁੰਦ) ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਡੂੰਘੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਖਮੀ ਦਰਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਥੋਕ ਕੇ ਤੇ ਗੁੰਦ ਕੱਢਣ ਲਈ ਠੇਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਉਖਾੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਨੀਲਾਮੀ-ਦੇ ਮੇਕੇ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧਰਨੇ ਦੇ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਜਨਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਅਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਅਰੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ :

“ਕਿਆ ਹੈ ਜੰਗਲ ਕੇ ਉਪਕਾਰ ? ਲੀਸਾ, ਲਕੜੀ ਔਰ ਵਿਆਪਾਰ”।
ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ:

“ਕਿਆ ਹੈ ਜੰਗਲ ਕੇ ਉਪਕਾਰ ? ਮਿੱਟੀ ਪਾਨੀ ਔਰ ਬਿਆਰ।
ਮਿੱਟੀ ਪਾਨੀ ਔਰ ਬਿਆਰ, ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਨੇ ਕੇ ਆਧਾਰ।”

ਬਿਆਰ-ਦਿਆਰ ਦੇ ਬਿਰਛ : ਚਿਪਕੋ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਿੰਨਾ ਜੰਗਲ ਵਾਸੀ ਆਪ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਦਲਨੇ ਪਏ ਸਨ।

13.4.6 ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੇ ਹੜ੍ਹ

ਜੇ ਪਹਾੜੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਅੰਧਾ-ਪੁੰਦ ਕਟਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੇਵਲ ਪਹਾੜੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੈਦਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਤੇ ਜੌਰਦਾਰ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਜ਼ਬ ਹੋ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਜ਼ਮਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ, ਬਾਉਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਦੀਆਂ, ਨਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਬਪਾਸ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਜੰਗਲ ਕਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰੂੰਡ ਮਰੂੰਡ ਹੋਈਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਮੀਂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯਕ-ਦਮ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਾੜੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਰੋੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾ ਖੁਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੱਥਰ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਡਿੱਗ ਕੇ ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਤੇ ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਤਿਆਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਆਉਂਦਾ ਪਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੜ੍ਹ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਜ ਕੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਢਾਹਾਂ ਲਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਹਿਰ ਵਰਸਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਪਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਰੋੜਾਂ, ਅਰਬਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਾੜ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂੰਡ ਮਰੂੰਡ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਲਜੁਗ ਵਰਤਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਨੋਟ: ਹੇਠ-ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- 1 ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ?
.....
- 2 ਵਣ-ਮਹੋਤਸਵ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
.....
- 3 ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ?
.....
- 4 ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਵੇਂ ਬਿਰਫ਼ ਲਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ ?
.....
- 5 ਚਿਪਕੋ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਲੀਕਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
.....
- 6 ਪਹਾੜੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਨੂੰ ਕੀ ਹਾਨੀ ਹੋਈ ?
.....

13.5 ਸਾਰ

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੱਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ—ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕੁਦਰਤ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਾਵਾਂ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਚੁਣੇ ਹਨ—ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਿਰਫ਼। ਮਿੱਟੀ, ਧੁੱਪ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ।

ਹਵਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਪਲ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਦਾ। ਹਵਾ ਵਿੱਚਲੀ ਆਕਸੀਜਨ ਸਾਹ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਫ਼ੋਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਗੰਦੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਇਡ ਨਾਂ ਦੀ ਗੈਸ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਰਲ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਰੀਲਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਨਾਸਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਆਕਸੀਜਨ ਮੁੜ ਹਵਾ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਣ-ਲੱਕੜ, ਗੋਹਾ, ਕੋਲਾ, ਗੈਸ ਆਦਿਕ ਬਲਣ ਨਾਲ ਵੀ ਹਵਾ ਗੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਹਵਾ ਦਾ ਜੋ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਐਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧੂੰਏਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਕਟਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਹੜ੍ਹਾਂ ਆਦਿਕ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਖੇਤੀ, ਮਕਾਨਾਂ, ਸੜਕਾਂ, ਆਦਿਕ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।

13.6 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ

- 1 ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਬਹੁਗੁਣਾ, ਚਿਪਕੋ (ਹਿੰਦੀ) ਬਨਸਾਲੀ, 1980

13.7 ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਜਿਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਅਸੀਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਇੰਗ ਸਾਨੂੰ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰ ਆਕਾਸ਼, ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਵਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ,

ਇਹ ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਚੱਜਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- 2 ਆਕਸੀਜਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਬਨਾਸਪਤੀ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਆਕਸੀਜਨ (ਜੋ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀਹ ਹਿੱਸੇ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਜੀਅ-ਜੰਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਲੈਣ, ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਛ, ਬੂਟੇ, ਘਾਹ, ਆਦਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੈ ਕੇ ਬਨਾਸਪਤੀ ਵਿੱਚ "ਕੈਲੋਰੀਫਿਲ" ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਤੱਤ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਦੀ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਆਕਸੀਜਨ ਤੇ ਕਾਰਬਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਬਨ ਦੁਆਰਾ ਬਨਾਸਪਤੀ ਦਾ ਕਦ-ਕਾਠ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਮੁੜ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਆ ਰਲਦੀ ਹੈ।
- 3 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ :
 ਓ) ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਾਹ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਹੈ।
 ਅ) ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਦਾ ਕੋਲਾ, ਲਕੜੀ, ਗੋਹੇ ਤੇ ਗੈਸ ਦਾ ਬਾਲਣ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਲਣ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਅੰਸ਼ ਹਨ।
 ਏ) ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਈ ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਖਾਵਰ ਹਾਊਸਾਂ, ਆਦਿਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
 ਸ) ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਟਰੋਲ ਜਾਂ ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕ, ਬਸਾਂ, ਕਾਰਾਂ, ਸਕੂਟਰ, ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਘੱਟਾ-ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- 4 ਪੇਂਡੂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲਕੜ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੱਕੜ ਦੀ ਖ਼ਜ਼ਾਏ ਜੋ ਗੰਗਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹਾਉਣ ਲਈ, ਪੀਣ ਲਈ, ਰਸੋਈ ਪਕਾਉਣ ਲਈ, ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ, ਫੁੱਲਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ, ਮਕਾਨਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਸਾਡੀਆਂ ਖੇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਖੁਸ਼ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਪੈਣ ਨਾਲ ਬੱਦਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮੀਂਹ ਵਸਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਤੇ ਬਰਫਾਂ ਜਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਰਫ ਪੰਘਰ ਕੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਭੇਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਬਨਾਸਪਤੀ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠੋਂ ਉੱਪਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪਾਣੀ ਹੇਠੋਂ ਹੇਠ ਵਗ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਝੀਲਾਂ, ਡੈਮਾਂ ਆਦਿਕ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- 2 ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਟਿਊਬ-ਵੈਲ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਝੀਲਾਂ ਤੇ ਤਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਰੂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ। ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸਾਨ ਟਿਊਬ-ਵੈਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਹਿਕਮਾ ਨਹਿਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- 3 ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਹੇਠੋਂ ਬੋਹਿਸਾਬਾ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਲ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਟਿਊਬ-ਵੈਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਖੂਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਖੇਚਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਲ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੀਣ ਜੋਗਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ।
- 4 ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਕਈ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਬਾਹਰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਜ਼ਬ ਹੋ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੂਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਪੀਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੇਤਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਜਲਦੀ ਡੁੱਘਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- 5 ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਿਸਮ ਸਾਫ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬਾਜਾਏ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਥਣ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਬਨਾਰਸ, ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ, ਆਦਿਕ ਤੀਰਥ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਤੋਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੱਕ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ (1987 ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ) ਤੇ ਫਰੁੱਖਾਬਾਦ, ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਤੱਕ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਦਰਖਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਰਖਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਫਲ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਗੁਲ-ਮੋਹਰ ਤੇ ਮੈਲਸਰੀ ਵਰਗੇ ਕਈ ਫੁੱਲ ਵੀ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਲੱਬਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਮ, ਨਾਰੀਅਲ ਤੇ ਖਜੂਰ ਦੇ ਬਿਰਛ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿਹਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗ-ਬਗੀਚੇ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਤੇ ਮਹਿਲ, ਦਰਖਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਗਿਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਹਨ।

- 2 ਅੱਜ ਕਲ ਸਰਕਾਰ ਵਣ-ਮਹੋਤਸਵ ਮਨਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 22 ਤਾਰੀਕ ਨੂੰ ਬਾਲਤਰੂ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਿਰਛ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਬੂਟਾ, ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਇੱਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ, ਇਕ ਜਲੂਸ ਨਾਲ, ਦੂਰੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਥੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਆਮਦੇ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਗਮ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਣ-ਮਹੋਤਸਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਦਫ਼ਤਰਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਹੋਸਟਲਾਂ, ਆਦਿਕ ਦੇ ਹਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਛ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਬਿਨਾਂ ਬਚਦੇ ਘੱਟ ਹਨ। ਡੰਗਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

- 3 ਜਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪੈਰ ਜੰਮ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਰਝਾਂ ਵਰਗੀ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਮਦਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਰੋਲਵੇ ਦੇ ਸਲੀਪਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੱਕੜ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਕ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਨਿਲਾਮੀ ਕਰ ਕੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਕੱਟਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਬੀਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਖਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠਲੀ ਘਾਹ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੰਗਰ ਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਵੀ ਥੀਜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਪੱਤੇ ਆਦਿਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਤੇ ਰੋਗ-ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਿਕਮਾ ਜੰਗਲਾਤ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਉਜੜ ਗਏ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਜੋ ਕੱਜਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਹੜ੍ਹ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

- 4 ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਰੌਲਾ ਪੈਣ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਬਿਰਛ ਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੈ ਕਿ 1990 ਤੱਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਉੱਤੇ 600 ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਨਵੇਂ ਦਰਖਤ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਆਪ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ। ਨਵੇਂ ਦਰਖਤ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਗਜ਼ ਜਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਲਈ ਰੇਅਨ ਦੀ ਪਲਪ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਬੇਸ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

- 5 ਚਿਪਕੋ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ 1969 ਵਿੱਚ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਨੇਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਬਹੁਗੁਣਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੱਕ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜਾਗਰਿਤ ਕੀਤਾ। 1969 ਵਿੱਚ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਚਮੇਲੀ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਠੇਕਾ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਇੱਕ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ

ਦਰਖਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਬੜ ਕੇ (ਚਿਪਕ ਕੇ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ।

- 6 ਜਦ ਜੰਗਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰੁੰਡ-ਮਰੁੰਡ ਹੋਈਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਮੀਂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਤੇਜ਼ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੇਤਾਂ, ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟਰੀਆਂ ਤੇ ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਉਂਦਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਹਿਰ ਵਸਾਂਦਾ ਹੈ।